

התנהגות. להלן נראה מה היו כלליו, אולם קודם נתאר בקצרה את שני הספרים הפרובנסאליים הראשונים שהוקדשו לגמרי לנושא המנהג.

ספר המנהגות וספר המנהיג

כשלושים שנה לאחר הרז"ה נכתב ספר המנהגות של ר' אשר ב"ר שאול מלוניל. מדבריו אנו שומעים בבירור מה היו הבעיות שעמדו אז בפני מנהיגי הדור בפרובאנס. בספרו זה תיאר ר' אשר אך ורק את מנהגי לוניל, בעיקר בתחום התפילה, המועדות ואיסור והיתר, וברור כי הוא נועד לאנשי לוניל עצמם, וליישובים הסמוכים על מנהגם. לדברי המחבר בהקדמתו, החל "לכתוב המנהגות אשר נהגו הקדמונים וגדרו רבותינו הראשונים והאחרונים, כי ראיתי... אנשים מזלזלים בהם מפני שאין יודעים טעמם... והבאתי ראיות מן התלמוד ומן הירושלמי וממה שמצאתי בהגדה, ונתתי טעם לקצתם, ולאשר [לא] נמצא טעם ידענו כי לא לתוהו נהגו בהם הראשונים, כי לעשות סייג [=חזוק] לתורה הכינום... והמה בעצם חכמתם וברוב דעתם הועילו בתקנתם... ואמרו (ברכות ד', ע"ב): כל העובר על דברי חכמים חייב מיתה. ואמרו (ירו' ב"מ ראש פ"ז; מסכת סופרים, י"ד, י"ח): מנהג מבטל הלכה, כי האלהים כרת אתם ברית עולם... ונתן להם כח לעקור דבר מן התורה... ע"כ אין לאדם לפרוץ ולהרוס הגדר אשר גדרו חכמים ממנו ונבונים, וגבול עולם אשר גבלו ראשונים...". ובמלים אחרות: החל להיות ניכר זלזול — בעיר לוניל! — במנהגים, משום אי־ידיעת טעמם. לא סתירות בין מנהגים לוקאליים שונים, ולא בעיית המעבר ממקום למקום, בתנאים כאלה, העסיקו את המחבר, אלא אי־ידיעת טעם המנהגים ומקורותיהם הספרותיים בלבד. תוכניתו של המחבר לפתור את הבעיה היא מרובעת: א. לעגן את המנהגים בספרות המחייבת. ב. לנמק להטעים ולהסביר במקום שאין לעגן. ג. להחדיר את ההכרה — שהיתה מובנת מאליה באשכנז, ומובנת פחות בצרפת הצפונית — כי גם בהעדר מקור ספרותי או טעם הגיוני יש קדושה למנהג אבות, משום סמכותם של "הקדמונים" לתקן תקנות, ומתוך אמונה והכרה ברורה "כי לא לתוהו נהגו בהם הראשונים", אף אם אין אנו יודעים למה. ד. לרשום בצורה שיטתית ומסודרת את כל המנהגים של יום־יום, כדי שיעמדו לשימושם הנוח של הבריות.

מאחורי הזלזול החדש במנהגים עומדות שתי סיבות היסטוריות עיקריות: א. הריבוי במספר המנהגים ובוואריאציות שביניהם, בעקבות השתכללות המגעים הבין־אזוריים האמורים. ב. ההתפתחות העצומה שחלה בלימוד התורה בפרובאנס במאה ה־12, שהביאה עימה רצון לעגן את כל המחייב בספרות המחייבת, לנמק לפי שיטותיה, מתוך שלילת כוחם של ה'קדמונים' לעשות ולתקן באופן שרירותי וללא עיגון והסברה מן המקורות.

דברים אלה עולים כבר כאופן ברור מתוך 'ספר המנהיג', שנכתב בטולידו בשנת 1204, ע"י ר' אברהם ב"ר נתן הירחי. חכם זה נולד באויניון, חי זמן רב בלוניל ונרד בערי פרובאנס וצפון־צרפת, מלבד תחנתו האחרונה בספרד, בטולידו. חכם זה עשה את

ההיפך ממעשהו של ר' אשר. הוא רשם את מנהגי כל המקומות, לתועלת אנשי ספרד החפצים להרחיב אופק ידיעתם, ולתועלת הנוסעים הנבוכים בין המנהגים השונים. הוא אשר גילה, לראשונה בספרות, את גיוונו המופלג של עולם המנהג, ואת השוני הרב שבין קהילות, לעתים סמוכות זו לזו מבחינה גיאוגרפית, וקל וחומר המרוחקות יותר. בידעו מנסיונו האישי מה רבה המבוכה — העיונית והמעשית כאחת — בלב הנוסע הנווד בכל אותם מקומות, אם היה זה סוחר, קבצן, תלמיד חכם גולה למקום תורה, תייר, מחפש פרנסה או סתם נוסע לצרכים משפחתיים, רפואיים וכדומה, תופעה שכבר היתה נפוצה למדי אז — נטל על עצמו לכתוב "מורה דרך" למנהגי המקומות השונים. מטרה אחרת לספר: קביעת נוסח מבורר, לתועלת יושבי טוליטולה, שיהיה מבורר להם בטעמיו. מתוך הכרה בסכנה הנובעת מ"מורה דרך" שכזה לאנשים מיושבים, שאינם נוסעים, שילמדו מעתה לדעת כי אורח־חיייהם, שנחשב בעיניהם ליהודי מובהק ובלבדי, אינו — לאמיתו של דבר — אלא כ'טיוטה־לשינויים', וכי מיגוון האפשרויות והמנהגים רב מאוד, עשה ר' אברהם פעולה חדשה, שלא נעשתה כמותה עד אז. שלא כר' אשר, לא השתמש בנימוק של "מנהג אבות תורה" וקדושת מעשי הקדמונים, אלא קבע כי על מנהגים הפוכים חל הכלל הקדום של "אלו ואלו דברי אלהים חיים" שנאמר לגבי מחלוקות ב"ש וב"ה"⁷², ולפיכך יש זכות קיום מוחלטת לכל המנהגים, על הפכיהם. דבר זה חידוש הוא בספרות ההלכה של ימי הביניים, לתפוס כאמיתות הלכתיות ("דה יורה"), כשרות לכתחילה, דברים הפוכים, אף בלא הגבלת כל "אמת" למקומה. ומכיוון שצידד המחבר בזכות המטפיזית של ההפכים, ואף השתמש בנימוקים "הפוכים" בטיעונו זה, אין פלא שגם פעל להשיג בעת ובעונה אחת שתי מטרות הפוכות: חיזוק מסורת הקהילות מול שפע המנהגים, תוך הצדקת כולם, לצד קביעת נוסח אחיד (פחות או יותר), מבורר ואקלקטי, לתועלת קהילה אחת, קהילת טולידו. לדברים מתלווה הנמקה פסיכולוגית כי בעיקרו מתכוון כל מנהג "לשם שמים", ו"לצאת ידי חובה" לפי דרכו, אולם הנמקה זו אינה אלא התנצלות הסותרת — בעיקרה — את הכלל התלמודי של "אלו ואלו", המסיר כל אבק של טעות מן ההפכים, והוא כלל מטפיזי בלתי־רציונאלי, שאינו עולה בקנה אחד עם ההנמקה האנושית הפשוטה של "לשם שמים", הרואה בגיוון "כוונה רצויה" לצד מעשה "בלתי רצוי".

בהקדמה לספרו מעלה המחבר בבירור את הרקע ההיסטורי לחיבור ספרו — הנסיעות והמיפגשים ההדדיים בין חוגי־תרבות־והלכה שונים זה מזה. ניכר מדבריו כי הוא רואה את הבעיה, בעיקר, במבוכתם של החוגים העממיים הפשוטים יותר מול השפע והגיוון של המעשה הנכון המוכר כמחייב. לפיכך שאף הוא לפתור את הבעיה בהכוונת הנבוכים אל הספרות המחייבת, שבה נרמזים (או מפורשים) כל הגוונים ובני הגוון, ובה

72 בבלי עירובין, י"ג, ע"א. נחנך עדיין בירור מקיף של התפיסות השונות בימי הביניים את הכלל התלמודי של "אלו ואלו דברי אלהים חיים". — החומר — המפורז מאוד — עדיין לא נאסף, וממילא טרם נותח. מאמרי המוקדש לנושא זה יראה אור בקרוב.

גופה רשום הכלל של 'אלו ואלו' כיסוד עקרוני בתיאוריה של ההלכה. כאילו אמר: ככל שתעלה רמתם של נבוכים אלו ותתחזק השכלתם במקורות הספרותיים, כן יקל על מבוכתם, שכן תלמידי חכמים יודעים כי כל עיקרה של ההלכה בנוי על ניגודים, שהם בעיקרם "דברי אלהים חיים"⁷³.

כאמור, הרקע לבעייתם של שני הספרים הללו אחד הוא, אך מגמתם שונה בתכלית, כשם ששונה הטכניקה שבה נקטו להשיגה ושונה לחלוטין הבסיס התיאורטי המונח ביסודם. אך מבחינת הפרספקטיבה ההיסטורית אין ביניהם אלא החרפת ממדי הבעיה, שבסביבתו של ר' אשר עוד נשאה אופי 'מקומי' פחות או יותר, וניתנה לאיתור, ואילו בטולידו של ר' אברהם כבר היתה לבעיה 'בינלאומית' במושגים הגיאוגרפיים והפוליטיים של אז. וביותר החרפה הבעיה בזמן המאירי.

המנהג במשנתו של בעל המאור

לאחר שהקדמנו את המאחר, ותארנו בקיצור את שיטתם של שני חכמים מאוחרים לרז"ה, שכבר נאלצו לרשום את המנהגים השונים, נבוא עתה לתיאור שיטתו של רבינו זרחיה. דבריו נאמרו בתחילת פרק 'מקום שנהגו' בפסחים, ותוצאותיהם גלויים בספר המאור כולו פעמים הרבה, ואף קובעים את עצם מגמתו, כפי שאבאר בסמוך. מקור לדבריו היא הסוגיה הארוכה בפרק ד' בפסחים, העוסקת בשאלת ההתנהגות הנכונה של אדם הנמצא, דרך ארעי או קבע, במקום שהמנהגות שונים ממקומו. במהלך הסוגיה מועלות, בפי תנאים ואמוראים, כל האפשרויות הבאות בחשבון, ונידונות כל הפרובלימות האישיות, החברתיות והדתיות הכרוכות בשאלה זו, הפשוטה לכאורה. אריכות דברים ישנה גם בתלמוד הירושלמי שם, וקשה מאוד, אם לא בלתי אפשרי ממש, להוציא מן המשא והמתן פסק הלכה חד-משמעי. מה שברור הוא, כי בזמן התנאים והאמוראים לא היו כללים קבועים בדבר זה. לעדות המאירי היה הרז"ה, כאמור, ראשון

73 ואלו דבריו בהקדמה לספר המנהיג: "גלגל הזמן גלגלני... וה' עזרני... להתבונן במנהג כל מדינה ומדינה, עיר ועיר, וארא והנה דתיהם שונות, מחולקים לשבעים לשונות, המונים המונים וכלים מכלים שונים, וגם אמנה כי כל דתי עם אלהינו ומנהגותם ותורותם ויסודותם ואשיותם... כולם על יסוד האמת בנויים, ואלו ואלו דברי אלהים חיים, וכולם חרדים לדבר ה' ורצים אצים להפיק רצונו, מדינה ומדינה ככתבה... ועם עם כלשונו וכלם נתנו מרועה אחד, ובין שאמרו להדליק ובין שאמרו שלא להדליק שניהם לא נתכוונו אלא לדבר אחד [פסחים נג, ע"ב]. ע"כ העירותי לבבי... לחבר ספר יגיד טעמי המנהגות וסבותם... להחיות נפשות המצרות... לאשר לנדודם יחיל לבביהם... ואם הנדוד [עפ"י שירו של ריה"ל] מכרעת את פניהם, וימצאו בצלם ארוכה, מרגוע, ומנוחה... וימצאו מאד בצרות עזרה לתייר חלכאים ונדכאים עד גבולם להנחותם אל מחוז חפצם וגבולם... באמרי דבר בשם אמרו... רבותינו וגאונינו, חכמינו וזקנינו... הגאונים הראשונים, ראשי הישיבות אשר היו לפנינו... ורבני ספרד וגאניה... ורבני נרבונה ופרובינציא וחכמיה וסנהדריה וחסידיה ותמימיה, ורבני צרפת וסופריה... המה היו פינות ספרי... ואני בהיותי בטוליטולה... הרימותי ידי... ליסד זה הספר... לדעת מה יעשה ישראל... ועמודיו מיוסדים על... התלמוד הירושלמי והשנערי... ספרא ספרי ותוספתא... בראשית רבא ויקרא רבא... פרקי אליעזר ומכילתא ושוחר טוב וסדר עולם וילמדנו ופסיקתא... למען דעת כל איש ואיש טעם מנהגיו ויסודותיו ותולדותיו וכל אודותיו..."